

DAILININKAS JONAS ZENKEVIČIUS IR LIETUVIŲ DEMOKRATINIS JUDĖJIMAS

E. ALEKSANDRAVICIUS

Praėjusio šimtmečio 9 ir 10 dešimtmečių sandūroje lenkų periodinėje spaudoje pasirodė trumpi, mažai kieno dėmesį atkreipę, kuklaus lietuvių dailininko Jono Zenkevičiaus (1825—1888) nekrologai. Vienas kitas optimistiškiau nusiteikęs autorius bandė sudominti ir paskatinti skaitytoją kaupti dailininko biografijos faktus¹.

Po keliolikos metų J. Zenkevičiaus pavardė sumirgėjo lietuviškos spaudos puslapiuose. 1901 m. Juozas Tumas-Vaižgantas Ketūnų dvare prie Kuršėnų rado Simono Daukanto portretą, tapytą J. Zenkevičiaus 1850 m. Peterburge². 1906 m., atidarius Pirmąją lietuvių dailės draugijos parodą, lankytojai šalia A. Žmuidzinavičiaus, M. K. Čiurlionio darbų pamatė ir tris J. Zenkevičiaus drobes. Jau prieš 18 metų mirusio menininko paveikslų eksponavimas parodoje buvo išskirtinis atvejis, bet ir tada, kaip ir S. Daukanto atvaizdą radus, niekas giliau J. Zenkevičiumi nesusidomėjo.

Tarybiniai dailėtyrininkai, rašę apie XIX a. tapybą, be kitų menininkų, minėjo ir J. Zenkevičiaus pavardę³. Daugiausia dėmesio tapytojui skyrė T. Adomonis, pastebėjęs glaudžius menininko ryšius su lietuvių liaudies išsivadavimo judėjimu, jo meilę nacionalinės kultūros veikėjams⁴. Tačiau tai ir viskas, ką istorija padarė, kad nepranyktų praeities rūke neeilinė XIX a. lietuvių nacionalinio judėjimo dalyvio, tapytojo demokrato asmenybė.

¹ *Wil St.* [Jono Zenkevičiaus nekrologas].—Kraj, 1889, Nr. 4, p. 14; *Swiat*, 1889, Nr. 6, p. 144; *Lucyan Uz [ieblo]*. Korespondencja z Wilna.—Biesiada literacka, 1891, Nr. 34, p. 120.

² *Tumas J. Działacze litewscy*.—Kraj, 1902, Nr. 1, p. 8; *Merkys V.* Simonas Daukantas. V., 1972, p. 311.

³ *Jurginis J.* Lietuvos meno istorijos bruožai. V., 1960; Lietuvos tapyba. V., 1976; *Cervonaja S.* Lietuvių dailės ryšiai. V., 1977.

⁴ *Adomonis T.* XIX a. II pusės Lietuvos architektūra ir dailė.—Menotyra, 1971, Nr. 3, p. 99.

Rašant straipsnį, naudotasi nauja archyvine medžiaga⁵, amžininkų atsiminimais, skelbtais caro valdžios agentų pranešimais, periodine ano meto spauda.

Darbo tikslas — trumpai apžvelgti dailininko biografiją, pabandyti išaiškinti jo požiūrį į lietuvių liaudį, į revoliucinį ir nacionalinį judėjimą.

* * *

Jonas M. (antrasis vardas nežinomas) Zenkevičius gimė Žemaitijoje, Raseinių pavieta. Kartais laiškus jis pasirašydavo „Jonas Žemaitis“⁶, pabrėždamas savo tautybę. Jo tėvas, Jurgis Zenkevičius⁷, matyt, priklausė tam plačiam žemaičių bajorijos sluoksniui, kuris nuo valstiečių skyrėsi vien titulu; lietuvių kalbos jis dar nebuvo pamiršęs. Bajorišką dailininko kilmę liudija Motiejaus Valančiaus vartojamas dvigubas Jono M. Zenkevičiaus vardas⁸, taip pat faktas, kad jis įstojo į Peterburgo imperatoriškąją dailės akademiją, į kurią nekilmingiesiems kelias buvo uždarytas.

Dailininkas Jonas Zenkevičius

Apie 1835—1841 m. būsimasis dailininkas mokėsi Kražių gimnazijoje. Senos mokyklos tradicijos, turtinga biblioteka, dar neišblėsęs „Juodųjų brolių“ atminimas buvo toji dirva, kurioje subrendo ne vienas lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjas. 1834—1840 m. Kražių gimnazijos bibliotekininku dirbo M. Valančius. Jis buvo populiarius tiek kolegų, tiek mokinių tarpe, sa-

⁵ J. Zenkevičiaus, Edvardo ir Alfredo Remerių korespondencija, E. Remerio dienoraščiai bei kiti Remerių šeimos dokumentai yra LTSR Mokslų Akademijos bibliotekos rankraščių skyriuje (MAB RS, f. 138, b. 1515, 1776—1778, 1814, 1909, 1910) ir Centriniam valstybiniame istorijos archyve (CVIA, f. 1135, ap. 18, b. 6, 9, 11). L. Uziemblos ir J. Belinskio surinkti duomenys — MAB RS, f. 151, b. 101; f. 82, b. 1652, Vilniaus archeologinės komisijos medžiaga — Vilniaus V. Kapsuko universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje — VUB RS, f. 13, b. 234.

⁶ MAB RS, f. 138—1910; Korespondencija Alfreda Rōmera, t. 2; J. Zenkevičiaus 1860 (?) birželio 27 d. laiškas iš Vilniaus.

⁷ Zenкевич, Иван Юрьевич — tokią dailininko pavardę pirodo Кондаков С. Н. Список русских художников. К юбилейному справочнику императорской академии художеств. СПб., 1914, с. 75.

⁸ Valančius M. Pastabos pačiam sau. Klaipėda, 1926, p. 108.

vo veikla skatino domėtis krašto praeitimi. Kaip tik šiuo metu rašytojas mėgino išspausdinti savo Kražių mokyklos istoriją, kurios cenzūra nepraleido. M. Valančiaus idėjos patraukė Joną Zenkevičių, o ir pats rašytojas jau nuo mokyklos laikų ėmė globoti gabų mokinį⁹.

1843 m. J. Zenkevičius įstojo į Peterburgo dailės akademijos istorinės ir religinės tapybos skyrių, kupinas tauriausių norų atiduoti savo meną liaudžiai¹⁰. Nežinoma, kur dailininkas gavo pirmąsias piešimo pamokas, tačiau dailės pradmenų jis galėjo mokytis pas Raseinių peizažistą M. Kuliešą, parengusį J. Zenkevičiaus Peterburgo studijų draugą Juozą Stanevičių.

Mokslas Peterburge nebuvo labai sėkmingas. Anot S. Kondakovo, mūsų dailininkui, 1847 m. baigusiam akademiją, buvo suteiktas „neklasinio dailininko — portretų tapytojo“ vardas¹¹. (Tai žemiausias akademijos absolventų laipsnis, neįėjęs į rangų lentelę). Toks įvertinimas nestebina, nes akademija, globojama imperatoriaus šeimos, pasižymėjo reakcingomis pažiūromis. J. Zenkevičiaus gabumus liudytų tai, kad K. Briulovas, dekoruodamas Isakijaus soboro kupolą, pasiėmė jį į pagalbininkus. Be to, tapytojas už eskizą „Arabo galva“ buvo apdovanotas akademijos medaliu¹², o už tapybos darbą „Besimeldžianti vienuolė“ gavo piniginę premiją¹³. Studijuodamas ir kurį laiką po to gyvendamas Peterburge, dailininkas palaikė ryšius su M. Valančiumi, susipažino su Simonu Daukantu ir savo pagarbą šiems žemaičių vyrams parodė, nutapydamas jų portretus.

Apie 6 dešimtmečio vidurį J. Zenkevičius apsistojo Vilniuje, kur su nedidelėmis pertraukomis gyveno iki pat mirties. 1856—1857 m. jis buvo vienas iš vadinamosios Vilniaus tapybos akademijos organizatorių ir profesorių. (Ši akademija praktiškai buvo bendros tapybos dirbtuvės, įsikūrusios Remerių namuose, kur tuo metu J. Zenkevičius ir gyveno. Čia dailininkai A. Remeris, Antanas Zaleskis, Konstantinas Brochockis, J. Zenkevičius mokė kitus, kartu ir patys gilindami savo žinias¹⁴.) 1857—1858 m. jis su savo mokiniu ir kolega dailininku Alfredu Remeriu aplankė Vokietiją, Prancūziją, Italiją. Keliaudamas J. Zenkevičius kopijavo senųjų italų ir prancūzų meistrų paveikslus, nutapė garsią anuomet kompoziciją „Piemenėlis su mandolina“¹⁵.

⁹ Kraj, 1889, Nr. 4, p. 14; M. Valančius domėjosi daile, turėjo nemažą paveikslų rinkinį; lenkų „Draugija dailei remti“ (Towarzystwo zachęty sztuk pięknych) buvo išrinkusi jį savo tikroju nariu. Zr. *Alekna A. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*. K., 1922, p. 270, 275.

¹⁰ *Kraszewski J. I. Listy ze wsi.*—Tygodnik Peterburgski, 1849, Nr. 74, p. 646.

¹¹ *Кондаков С. Н. Список русских художников*, с. 75.

¹² *Biesiada literacka*, 1891, Nr. 34, p. 120.

¹³ *Kraszewski J. I. Listy ze wsi*, p. 646.

¹⁴ MAB RS, f. 138—1776; *E. Römer Rocznik na rok 1868*, vasario 25 d. įrašas; taip pat žr. *T. Adomonis. XIX a. II pusės Lietuvos architektūra ir dailė*, p. 99. *O[chendowska] H. R. Sztuka litewska. Litwa i Ruś*, 1913, zes. 7—9, p. 3.

¹⁵ MAB RS, f. 138—1909; Kraj, 1889, Nr. 4, p. 14.

1859—1863 m. nacionalinio išsivadavimo judėjimo pakilimo metu dailininkas kartu su M. Akelaičiu rūpinosi lietuviškų knygų leidyba, taip pat buvo nelegalios revoliucinės draugijos nariu. Po 1863—1864 m. sukilimo pralaimėjimo tapytojas saugojo lituanistinę Akelaičio biblioteką, M. Valančiaus paprašytas puošė Žemaitijos bažnyčias¹⁶.

I gyvenimo pabaigą J. Zenkevičiui teko daug vargti, skursti. Sunki ausų liga kankino menininką nuo pat vaikystės. Jau 1868 m. E. Remeris jį vadina „extapytoju“¹⁷, negalinčiu daugiau dirbti. Vis dėlto 1884 m. dailininkas dar dalyvavo Peterburgo dailės akademijos surengtoje tapybos parodoje¹⁸.

Jonas Zenkevičius mirė 1888 m. Vilniuje, tesulaukęs 63 metų. Palaidotas senosiose Bernardinų kapinėse¹⁹.

* * *

XIX a. viduryje kapitalistinių santykių raida laužė senas tradicines ūkininkavimo formas, keitė kultūros tipą, sudarė dirvą revoliucinių demokratinių idėjų plitimui; ypač gerą dirvą jos rasdavo nacionaliniuose Rusijos imperijos pakraščiuose, kur liaudis kentė ne tik savo ponų jungą, bet ir nacionalinę caro valdžios priespaudą. Anticarinių T. Kosciuškos, 1830—1831 m. sukilimų tradicijos, Vilniaus universiteto studentų organizacijų idėjos visada buvo gyvos pažangiojo Lietuvos jaunimo veikloje. Rusijos, kitų šalių revoliucinių demokratų, lenkų bei lietuvių emigrantų idėjos skverbėsi į kraštą ir rado čia daug pasekėjų. 1831 m. sukilimo pamokos parodė, kad liaudžiai priklauso pagrindinis istorijos vaidmuo; buvo dėta pastangų leisti literatūrą liaudžiai suprantama kalba, šviesti ir auklėti ją, kad paprasti žmonės suvoktų savo vertę ir taptų tikrais savo valstybės piliečiais.

V. Leninas rašė: „*Tuomet* revoliucinė buvo kaip tik visa Lenkija, ne tik valstiečiai, bet ir bajorų masės. Kovos dėl nacionalinio išsivadavimo tradicijos buvo tokios stiprios ir gilios, kad, pralaimėję tėvynėje, geriausi Lenkijos sūnūs visur ėjo remti revoliucinių klasių [...]. *Tuomet* Lenkija iš tikrųjų buvo civilizacijos tvirtovė prieš carizmą, priešakinis demokratijos būrys“²⁰. Dauguma XIX a. vidurio Lietuvos visuomenės (ypač bajorų) puoselėjo unijinės Lietuvos—Lenkijos valstybės atkūrimo planus, kartu su lenkais kovojo 1830—1831 ir 1863 m. sukilimuose. Todėl cituotos V. Lenino mintys apibūdina ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos demokratų pažiūras.

¹⁶ Kraj, 1889, Nr. 4, p. 14.

¹⁷ MAB RS, f. 138—1776; E. Römer. Rocznik na rok 1868, balandžio 15 d. įrašas.

¹⁸ Всемирная иллюстрация, 1884, т. 32, № 21, с. 389.

¹⁹ Alfredas Remeris nurodo, kad J. Zenkevičius palaidotas Rasų (CVIA, f. 1135, ap. 18, b. 9, l. 421), o L. Uziembla,—kad Bernardinų kapinėse (MAB RS, f. 151—145, p. 59).

²⁰ Leninas V. Pilnas raštų rinkinys. V., 1978, t. 7, p. 230.

Jonui Zenkevičiui artimas buvo paprasto žmogaus gyvenimas, nes jis pats kentė nepriteklių, pažeminimus ir kitus vargus. Jo geriausias draugas buvo Mikalojus Akelaitis, visada pabrėždavęs savo kilimą iš valstiečių²¹. Tai neabejotinai turėjo įtakos dailininko pažiūroms į liaudį.

Nedidelė išlikusi J. Zenkevičiaus korespondencija rodo, kad pagrindinė dailininko gyvenimo taisyklė buvo Ž. Ž. Ruso principas — „išsimaitink pats [...]“. 1857 m. jis rašė Edvardui Remeriui iš Paryžiaus apie įvairius tapybos studijavimo būdus ir pabrėžė, kad daugiausia mokytis reikia pačiam, tik nuoširdus ir savarankiškas darbas gali duoti gerus rezultatus²².

Skirtingai negu kai kurie buržuaziniai demokratai, tapytojas dar prieš baudžiavos panaikinimą Rusijoje matė kapitalizmo atnešamas blogybes. Turto vaikymasis, susvetimėjimas, dvasinių vertybių smukimas — visa tai jau anuo metu buvo pastebima Vakarų Europoje. J. Zenkevičius rašė: „[...] Kaip galima ilgai gyventi tarp žmonių, vien apgavystėmis siekiančių pelno [...], tiems, kurie trokšta aukštesnių vertybių [...]“²³. Anot tapytojo, pastarieji sutinka su liaudies išvadavimu tik popieriuje, o iš tikrųjų ją įkalina kapitalo nelaisvėje, demoralizuoja ir skurdina. Tik tam, kuris rūpinasi vien materialinėmis gėrybėmis, „Paryžius šiandien ir mielas, ir sunku su juo skirtis“²⁴. Ir toliau, tarsi gailėdamasis savo jaunystės svajonių apie miestą, kuriame visi linksminasi ir tapo paveikslus, J. Zenkevičius sako: „Geriau manyje liktų senasis susižavėjimas tuo miestu, ta tauta, negu šiandieninis nusivylimas [...]“²⁵.

Tačiau tapytojas nepamiršo, kad ten, kur yra šešėliai, yra ir šviesa. Jis stengėsi pamatyti visa, ką puikiausio yra palikusi prancūzų, italų kultūra. Vieneri metai, praleisti kelionėje, buvo labai vaisingi. Edvardas Remeris 1859 m. stebėjosi, kad kelionė Zenkevičiui labai padėjo — jis puikiai įvaldė tapybos techniką²⁶. Ilgiau pasilikti užsienyje dailininkas negalėjo — trūko pinigų, be to, labai norėjo dirbti savo tėvynėje. Rūpinimasis ja, liaudies reikalais, matyti iš tapytojo laiško A. Remeriui, įsikūrusiam savo dvare Zarasų pavieta. Visad ištikimas savo gyvenimo principams J. Zenkevičius ragino draugą nepamiršti paprastų žmonių (tuo metu, 6 dešimtmečio pabaigoje,ėjo pasiruošimas valstiečių reformai), kuo daugiau duoti liaudžiai lengvatų²⁷.

²¹ M. Akelaitis lenkiškoje spaudoje pasirašinėdavo „Chłop z Mariampolszczyzny“, „Chłop“, „Chłop z p. t. Mariampolskiego“.

²² MAB RS, f. 138—1909. Korespondencija A. Römera, t. 1. (1857.XII.29/17 dienos laiškas).

²³ Ten pat.

²⁴ Ten pat.

²⁵ Ten pat.

²⁶ MAB RS, f. 138—1778. E. Römer. Rocznik na rok 1859, balandžio 21 d. įrašas.

²⁷ MAB RS, f. 138—1910 (1858.XI.14/26 laiškas, rašytas iš Vilniaus). Korespondencija A. Römera, t. 2.

Liaudišku paprastumu, nuoširdumu alsuoja ir visa J. Zenkevičiaus kūryba. Jo susidomėjamą tautos istoriją, liaudies gyvenimą J. I. Kraševskis pastebėjo dar Peterburge. „Jokios manieros, jokių efektų vaikymosi ir sugebėjimas pasiekti tiesą [...]“²⁸, — taip apibūdino pagrindines menininko tapybos savybes garsusis lenkų rašytojas ir kultūros veikėjas J. I. Kraševskis, daug rašęs apie Lietuvą, domėjęsis jos istorija, kalba bei kultūra. Revoliucinės demokratinės estetikos idėjų skatinamas, tapytojas studijavo valstiečių tipus, jų rūbų raštus²⁹, o kartais buvo veikiamas romantiškų nuotaikų. (Jų pavyzdys — „Griuvėsiai“, eksponuoti Pirmojoje lietuvių dailės draugijos parodoje³⁰.)

* * *

J. Zenkevičius nesitenkino vien naiviomis svajonėmis apie geresnę valstiečių padėtį. Jis buvo revoliucionierius demokratas, pagrindininkas, kentęs visas nelegalaus darbo negandas, kasdieninius pavojus, kratas ir priklausęs tai nedidelei pagrindžio veikėjų grupei, kuriai pavyko išvengti demaskavimo; net žinios apie jo priklausymą nelegaliai draugijai atėjo ne iš Vilniaus provokatorių, o iš Paryžiaus. Garsus caro valdžios agentas, prasiskverbęs į lietuvių — lenkų emigrantų organizacijas, Albertas Potockis 1865 m. spalio mėn. raportavo iš Prancūzijos: „Tarp asmenų, gyvenančių Vilniuje, yra daug senos organizacijos narių. Prašau atkreipti dėmesį į Vilniaus muziejaus darbuotoją Korotynskį, kuris kartu su Sirokomle, Akelevičium [Akelaičiu] ir Zenkavičiumi [J. Zenkevičium] įkūrė propagandinę organizaciją. Akelevičius pabėgo į užsienį, Zenkavičius, tapytojas, — liko Vilniuje, Korotynskis — taip pat. Eustachijus Tiškevičius irgi nenusipelno pasitikėjimo [...]“³¹. 1866 m. balandžio mėn. A. Potockis dar pranešė: „Vilniuje prieš maištą buvo slapta draugija, sudaryta iš daugelio asmenų. Jų tarpe buvo Remeris³², Zenkavičius (tapytojas), Akelavičius, Korotynskis, Tiškevičius, Sirokomlė-Kondratavičius, Požarskis, Jasinskis, Plateris ir kiti. Taip pat buvo daug moterų“³³. Daugumas išvardytųjų priklausė archeologinei komisijai ir A. Kirkoro „Teka Wileńska“ bei „Kurjer Wileński“ redakcijai. Tai verčia paaiškinti kai kuriuos naujus Vilniaus laikinosios archeologinės komisijos veiklos

²⁸ Kraszewski J. I. Listy ze wsi, p. 646.

²⁹ MAB RS, f. 151—101, p. 81. L. Uziembła aprašo J. Zenkevičiaus piešinius.

³⁰ Zmuidzinavičius A. Paletė ir gyvenimas. V., 1961, p. 112.

³¹ Potocki A. Raporty szpiega. Warszawa, 1973, t. 2, p. 55.

³² Neaišku, apie kurį Remerį kalbama; Edvardas (Mykolo sūnus), du kartus tremtas į Rusijos gilumą už dalyvavimą nelegaliojoje anticarinėje veikloje, artimai bendravo su archeologine komisija ir A. Kirkoru. Per sukilimą jis nenukentėjo. Jo sūnus Alfredas, J. Zenkevičiaus draugas, 1865—1866 m. kalėjo Daugpilio tvirtovėje už sukilėlių rėmimą. Prie A. Potockio minimos draugijos galėjo būti prisidėjęs ir E. Remerio brolis Severinas, archeologinės komisijos tikrasis narys.

³³ Potocki A. Raporty szpiega, t. 2, p. 76.

aspektus. Komisijos įstatai buvo caro patvirtinti 1855 m. balandžio 20 d.³⁴ Pagrindinis jos organizatoriaus E. Tiškevičiaus tikslas — suburti buvusius senojo Vilniaus universiteto profesorius ir absolventus į mokslinę draugiją³⁵. Nors komisija veikė istorikumo linkme, tačiau jos nariu galėjo būti kiekvienas, galintis „padėti muziejui ir komisijos moksliniam darbui materialiai ir pinigais [...]“ (XII įstatų straipsnis)³⁶. Taigi į komisiją susirinko veikliausi Lietuvos mokslo ir visuomenės veikėjai, brandinę planus komisiją performuoti į mokslo draugiją³⁷, o po to ir universitetą³⁸. Tam pasiekti nevengta ir „pataikavimo“ administracijai (1858 m. albumas carui). Bet įsidėmėtina, kad dauguma prisidėjusiųjų prie 1858 m. homagiumo Aleksandru II priklausė nelegaliai, revoliucinei draugijai, o tai leidžia spėti apie tikrąsias komisijos nuotaikas. Draugijos nežinojo ir „baltųjų“ partijos organizatorius Jokūbas Geištoras³⁹. Tačiau M. Akelaičio bylos dėl lietuviškų atsišaukimų platinimo 1861—1862 m. istorija, V. Korotynskio ir V. Kondratavičiaus-Sirokomlės veikla⁴⁰ padeda spėti Vilniaus „revoliucinio klubo“⁴¹ veiklos kryptį. Viena pagrindinių jos veiklos formų galėjo būti knygelių liaudžiai gimtąja kalba spausdinimas. Vien 1860 m. pirmojoje pusėje M. Akelaitis išleido 5 lietuviškas knygeles 26 000 tiražu⁴². Be to buvo rašomi atsišaukimai lietuvių, lenkų ir baltarusių kalbomis, kuriuose draugijos nariai ragino valstiečius prisidėti prie anticarinio judėjimo.

Tarybinė istorikė Z. Talvirskaja aktyviausius šios organizacijos narius (M. Akelaitį, V. Kondratavičių-Sirokomlę, V. Korotynskį) apibūdino kaip L. Mieroslavskio, vieno iš lenkų emigrantų lyderių, pasekėjus; autorė vis dėlto abejojo, ar tokio solidaus laikraščio, kaip „Kurjer Wileński“, redakcijos nariai galėjo būti radikalų pažiūrų⁴³. Abejonė nereikalinga. Tiek M. Akelaitis, tiek V. Kondratavičius buvo daug revoliucingesni už L. Mieroslavskio pasekėjus. Tai, kad M. Akelaitis buvo savarankiškos mąstysenos revoliucionierius-demokratas, įrodo ir caro provokatorių pranešimai iš Paryžiaus, kuriuose kalbama, kad emigracijoje jis suorganizavo slaptą revoliucinį komitetą, nepriklausomą nuo L. Mieros-

³⁴ Pamiętniki komissi archeologicznej Wileńskie. Wilno, 1856, cz. 1, p. 1.

³⁵ *T[yszkiewicz] E.* Archeologia na Litwie. Kraków, 1872, p. 11.

³⁶ Pamiętniki komissii archeologicznej Wileńskie, cz. 1, p. 3.

³⁷ VUB RS, f. 13—234 (komisijos posėdžių protokolai), l. 20; 1858 m. gruodžio mėn. Vilniaus švietimo apygardos globėjas V. Vrangelis pritarė projektui. (CVIA, f. 567, ap. 3, b. 464, l. 530—533.)

³⁸ *Stolcman M.* Czasopisma Wileńskie A. H. Kirkora. Kraków, 1973, p. 41.

³⁹ Pamiętniki Jakóba Gieysztor. Wilno, 1913, t. 1—2.

⁴⁰ *Тальвирская З.* Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х начала 60-х годов и подпольная литература. — В кн.: Революционная Россия и революционная Польша. М., 1967.

⁴¹ Taip draugiją vadina A. Potockis.

⁴² *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis. V., 1969.

⁴³ *Тальвирская З.* Некоторые вопросы..., с. 61—62; apie Akelaičio pažiūras žr. taip pat *Kudirka J.* Mikalojaus Akelaičio (1829—1887) socialinės pažiūros. — LTSR Mokslų Akademijos darbai, serija A, 1980, t. 2 (71).

lavskio organizacijos. A. Potockis Akelaičio komiteto narius vadina „pačiais raudonaisiais“⁴⁴.

Jonas Zenkevičius, sprendžiant iš cituotų raportų, buvo vienas aktyviausių „revoliucinio klubo“ narių. Apsigyvenęs Vilniuje, jis bendravo su daugeliu miesto kultūros veikėjų, dalyvavo literatūriniuose vakaruose⁴⁵, vykusiuose A. Kirkoro redakcijos patalpose (dabar Universiteto g-vė Nr. 3), buvo artimas M. Akelaičio, V. Sirokomlės draugas, bendravo su anticarinio judėjimo organizatorium P. Dalevskiu⁴⁶. Duomenų apie dailininko indėlį organizuojant sukilimą kol kas nerasta, tačiau šalutiniai faktai kiek nušviečia neaiškią padėtį. Z. Talvirskaja surado caro agentų nurašytą anoniminį laišką, siųstą iš Vilniaus į Paryžių 1862 metais. Jame trumpai informuojama: Sirokomlė serga, o jo darbą dirba V. Korotynskis. Pasirašyta lietuviškai „Sveikas“⁴⁷. Yra žinoma, kad tik du organizacijos nariai — M. Akelaitis ir jo bičiulis J. Zenkevičius — kalbėjo lietuviškai. Tai leidžia daryti prielaidą, kad laiško siuntėjas — dailininkas, o gavėjas — M. Akelaitis, 1862 m. pabėgęs į Paryžių.

XIX a. Lietuvos anticarinio išsivadavimo judėjimo viršūnė buvo 1863—1864 m. sukilimas. Nėra tikslų žinių, ar Jonas Zenkevičius kovėsi su ginklu rankose prieš caro kariuomenę, kaip iš emigracijos grįžęs M. Akelaitis. 1863 m. kovo mėn. vienas Lietuvos sukilimo vadų dailininkas ir gydytojas Boleslovas Dluskis nusiuntė į Simkevičiaus būrį instruktorių Zenkevičių⁴⁸, bet ar tai mūsų menininkas, ar bendrapavardis, neaišku. Jau 6 dešimtmečio viduryje dailininkas sunkiai sirgo, buvo apykurtis ir jautrus orams, todėl abejotina, ar jis galėjo dalyvauti kovose, instruktuoti sukilėlius.

* * *

Vystantis kapitalizmui, aktyvėjo nacionalinis Rusijos imperijos pakraščių judėjimas. Buržuazinės nacijos formavimasis — tai vienas iš pagrindinių kapitalizmo genezės požymių. S. Stanevičiaus, S. Daukanto romantikų kartą XIX a. viduryje keitė jauna nacionalinio judėjimo veikėjų generacija, linkstanti į pozityvizmą ir revoliucinį demokratizmą⁴⁹. Pozityviam, kūrybiniam darbui, populiarios mokslo literatūros leidimui, žemės ūkio ir kredito draugijų steigimui dar prieš 1863 m. didelį dėmesį skyrė M. Akelaitis, maskviškė J. Kancevičiaus grupė ir kt. Tačiau prieš sukilimą skirtumai tarp senų ir naujų pažiūrų, tarp dviejų minėtųjų kartų

⁴⁴ Potocki A. Raporty szpiega, t. 2, p. 91.

⁴⁵ Przyczynek do wspomnień Wileńskich. — Kraj, 1884, Nr. 7, p. 19—20.

⁴⁶ MAB RS, f. 138—1777; E. Römer. Rocznik na rok 1862; Merkys V. Dalevskių šeima. V., 1967.

⁴⁷ Тальвирская З. Некоторые вопросы..., с. 59.

⁴⁸ Maksimaitienė O. Lietuvos sukilėlių kovos 1863—1864 m. V., 1969, p. 134.

⁴⁹ Ochmański J. Litewski ruch narodowy kulturalny w XIX wieku Białystok, 1963, p. 104; Lukšienė M. Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. I pusėje. — Problemos, 1972, Nr. 1.

nebuvo dideli. M. Akelaitis, J. Zenkevičius garbino taurias S. Daukanto pastangas šviesti liaudį, mokėsi iš ilgametės lietuvių istoriko patirties. Adomo Mickevičiaus „Odės jaunystei“ dvasia, aktyvios veiklos troškulys, nepakantumas tūpčiojimui buvo būdingas ir vieniems, ir kitiems.

Pagal savo požiūrį į Lietuvos valstybingumą J. Zenkevičius ir M. Akelaitis gali būti pavadinti federatyvinės Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos valstybės šalininkais⁵⁰, t. y. politinės, valstybinės unijos šalininkais. Tačiau kultūrinės veiklos aspektu jie skelbė autonomiškus, nuo lenkų nepriklausomus lietuvių tautos, kalbos ir kultūros interesus. Jiems, kaip ir Antanui Mackevičiui⁵¹, tuo metu atrodė, kad lietuviai išsivaduos, bendradarbiaudami su lenkais. Todėl J. Zenkevičiaus politinės pažiūros dažnai prolenkiškos, o savo kultūrine veikla jis aiškiai kryo į lietuvių kultūros, *lietuvių nacionalinės dailės* formavimą. Tai ir nenuostabu, nes kultūrinis Lietuvos polonizavimas buvo silpnesnis negu politinis⁵² (net šnekėdami apie unijinę Lietuvos—Lenkijos valstybę, dauguma Lietuvos bajorų skyrė save nuo lenkų).

Ypač didelę reikšmę turi J. Zenkevičiaus pastangos savo tapyba tęsti Vilniaus meno mokyklos tradicijas. Dailininkas ne tik rado bendra su Prano Smuglevičiaus suformuota mokykla⁵³, bet Lietuvos dailę dar labiau priartino prie liaudies ir tapo tikru nacionaliniu lietuvių tapytoju.

Dailininkas pradėjo savo kūrybinį kelią XIX a. 5 dešimtmetyje, kai lenkų ir rusų spauda buvo pilna karštų ginčų dėl dailės tautiškumo. Lenkų poetas ir meno teoretikas S. Goščynskis ragino kurti tokį meną, kuris atspindėtų visuomeninius santykius ir liaudies gyvenimą⁵⁴. V. Belinskis gynė rusų nacionalinės kultūros interesus. Menas tikrai tada stiprus, kada jis nacionalinis ir demokratinis — toks buvo pagrindinis rusų revoliucinių demokratų estetikos principas. Panašiai galvojo ir J. I. Kraševskis, J. Laskaris, M. Akelaitis, Z. Sierakauskas⁵⁵. Iš negausios išlikusios J. Zenkevičiaus kūrybos⁵⁶, dingusių paveikslų aprašymų galima suvokti, kaip dailininkas stengėsi įgyvendinti savo tikslus.

⁵⁰ Tokios valstybės idėją propagavo M. Akelaitis savo atsišaukime į sukilėlius („Zinia apie lenkų vainą su maskoliais“). Spausdinti ir nespausdinti 1863—1864 m. sukilimo raštai.—Karo archyvas, 1925, t. 1, p. 231; Genzelis B. Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. V., 1972, p. 97—100.

⁵¹ Lietuvos istorijos šaltiniai. V., 1965, t. 2, p. 83.

⁵² Römer M. Litwa. Lwów, 1908, p. 22.

⁵³ Drėma V. Pranciškus Smuglevičius. V., 1973, p. 250.

⁵⁴ Добровольский Т. История Польской живописи. Вроцлав, 1975, с. 69—70.

⁵⁵ Байткунас Г. Очерки эстетической мысли в Литве. М., 1972, с. 115.

⁵⁶ Iš viso žinoma keliolika J. Zenkevičiaus tapybos darbų ir piešinių, saugomų LTSR dailės, Istorijos ir etnografijos muziejuose, Lietuvių kalbos ir literatūros institute ir kai kuriose Lietuvos bažnyčiose. Be S. Daukanto ir M. Valančiaus portretų, plačiau žinomas jo „Italų berniukas“, eksponuojamas Vilniaus paveikslų galerijoje. Pirmieji du kartu su Širvintų bažnyčios drobe „Sv. Filomena“ yra paskelbti respublikinės reikšmės dailės paminklais.

Pirmiausia jis kūrė nacionalinio judėjimo veikėjų portretus (V. Valančiaus, S. Daukanto). Pažymėtina, kad Daukanto atvaizdas — tai vienintelis mūsų rašytojo ir istoriko paveikslas, nutapytas jam gyvam esant. Antra menininko kūrybos sritis — kompozicijos iš Lietuvos istorijos (Konradas Valenrodas ir Aldona⁵⁷, Vytauto portretas⁵⁸) ir trečia — lietuvių tipų studijos.

Ypatingą J. Zenkevičiaus vietą lietuvių nacionalinės dailės istorijoje parodo ir jo paveikslų eksponavimas Pirmojoje lietuvių dailės parodoje. L. Uziembla, atsiuntęs parodai dailininko drobes, turėjo ir daugiau XIX a. vidurio Lietuvos tapytojų darbų, bet išskyrė tik J. Zenkevičių. Ar tik ne dailininko XIX a. vidurio svajonės apie tokią parodą paskatino L. Uziemblą atlikti svarbų mūsų kultūrai žingsnį — eksponuoti tris kuklius J. Zenkevičiaus paveikslius („Griuvėsius“, „Lietuvių tipus“, „Italų berniuką“), susiejusius Vilniaus meno mokyklos tradiciją su M. K. Čiurlionio kartos dailininkų kūryba ir padedančius išsklaidyti mūsų menotyros literatūroje pasitaikančias abejones, kad XIX a. lietuvių menininkai nekėlė nacionalumo problemos.

Dailininkas Jonas Zenkevičius nebuvo vienišas XIX a. vidurio heterogeniškoje (nacionaliniu aspektu) Vilniaus kultūrinėje aplinkoje. Naujų, kapitalistinių santykių stiprėjimo, lietuvių nacijos formavimosi kelyje M. Akelaitis, Edvardas Jokūbas Daukšys, Ambraziejus Kašarauskis, Julius Anusavičius, Laurynas Ivinskis, M. Valančius suvaidino svarbų vaidmenį, šviesdami liaudį, gelbėdami nuo užmaršties senąsias lietuvių tautos istorines ir kultūrines vertybes, stiprindami demokratinę, nacionalinę sąmonę. Tai, kad tie žmonės jau beveik ištirpo praeities ūke, iš dalies sąlygojo vėlesnė, ypač XX a. pradžios, situacija. Taip taurus ir pasiaukojantis, talentingas ir įdomus amžininkų atsiminimuose⁵⁹ J. Zenkevičius po parodos, kur lankytojai greta kitų lietuvių tapytojų darbų išvydo jo paveikslius, Vilniaus lenkų publicistikai virto nuobodžiu, kurčiu ir pilku žmogeliūkščiu⁶⁰.

XIX a. vidurys — tamsiausias caro reakcijos, gaudynių, kruvinų kovų, sunkaus 1863—1864 m. sukilimo pralaimėjimo ir lietuviškos spaudos praradimo laikotarpis. Menotyrininkui toks istorinis periodas, kuriame dėl persekiojimo negalėjo normaliai bręsti

⁵⁷ MAB RS, f. 151—101, p. 8. Paveikslą aprašo L. Uziembla; atrodo, kad tai tas pats „Konradas Valenrodas“, saugomas LTSR istorijos-etnografijos muziejuje (aliejus, popierius 30,3×21,2, T 876), tapytas Vilniuje 1861. Tą pačią atlikimo techniką aprašo L. Uziembla. Taip pat žr. *Adomonis T.* XIX a. II pusės Lietuvos architektūra ir dailė, p. 99.

⁵⁸ Vieną Vytauto portreto kopiją dailininkas padarė 6 dešimtmečio pabaigoje A. Kirkoro užsakymu (Pamiętniki komissii archeologicznej Wileńskiej, cz. I, p. 54), o kitą — 1864 m. M. Valančiui įrengiant Kauno katedrą (*Valančius M.* Pastabos pačiam sau, p. 108). Apie originalą žr. *Galaunė P.* Vytauto portretai.—Kn.: Kultūros ir dailės baruose, V., 1970, p. 41—44.

⁵⁹ Zr. minėtus E. Remerio dienoraščius, A. Remerio korespondenciją, J. I. Kraševskio pastabas; *Laskarys J.* Wspomnienia z dziedziny sztuki pięknych na Litwie w roku 1857.—Teka Wileńska, 1858, t. 4.

⁶⁰ *O[chendowska] H. R.* Sztuka litewska, p. 3.

talentai, profesiniu požiūriu neįdomus, bet šis periodas turėtų patraukti anų laikų menininkų kūrybinėmis pastangomis, pasiaukojimu, ryžtu. Kaip tik tą moralinę J. Zenkevičiaus kūrybos pusę, matyt, ir reikėtų labiausiai kelti. Nors nežinia, kam labiau tiktų tai daryti — istorikui mokslininkui ar rašytojui menininkui? Turbūt ir vieno, ir kito pareiga yra padaryti visa, kad šių dienų žmogus suvoktų istoriją, nepaisant visų jos vingių ir posūkių, kaip bendrą progresyvią procesą.

Vilniaus valstybinis
V. Kapsuko Universitetas
TSRS istorijos katedra

Įteikta
1980 m. gegužės mėn.

И. ЗЕНКЯВИЧЮС И ЛИТОВСКОЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ

Э. АЛЕКСАНДРАВИЧЮС

Резюме

Жизнь и творчество литовского художника Йонаса Зенкявичюса (1825—1888) протекали в период распада феодализма и формирования новых капиталистических общественных отношений, главными чертами которого были революционный демократизм и подъем национально-освободительного движения. Художник по окончании Петербургской академии художеств (1847) совершенствовался в Париже и Риме (1857, 1858). Вся его жизнь и творчество были связаны с демократическим движением Литвы, он принимал участие в народно-освободительной борьбе, вел революционную пропаганду, призывал народ к восстанию.

И. Зенкявичюс бережно хранил традиции литовской национальной живописи, основы которой заложил в начале XIX в. профессор Вильнюсского университета П. Смуглявичюс. И. Зенкявичюс писал крестьянские типы, композиции на тему борьбы литовского народа с крестоносцами, портреты выдающихся деятелей литовской культуры (С. Даукантаса и М. Валанчюса). Он остро критиковал царских чиновников, доказывая тем самым, что литовские художники не только интересовались общественными вопросами, но и способствовали улучшению жизни простого народа.

Деятельность и творчество И. Зенкявичюса, как показывают новые архивные и иконографические материалы, является значительным вкладом в историю культуры литовского народа.